

SÜREÇ FELSEFESİNDE 'İRADE' KAVRAMININ TEMELLENDİRLİŞİ*

Kasım MÜMİNOĞLU¹

Geliş: 31.05.2018 / Kabul: 07.09.2018

DOI: 10.29029/busbed.429079

Öz

Süreç felsefesinde irade kavramı en önemli kavramlardan biridir. İrade, insan aklının beraberinde iş gördüğü, ancak yeri geldiğinde başlı başına belirleyici olan bir yetidir de. Antik Yunandan günümüze kadarki felsefe insanın en önemli özelliğinin iradi varlık olmasına bağlayarak, insanın varoluşun bir değer ve anlam kazanmasının iradesiyle mümkün olduğuna dikkat çekmiştir. Süreç felsefesi insanı bir yetkinlik kazanmaya ve kemale doğru ilerleyen bir süreç/süreç içinde varlık olarak görmektedir. İnsanın özgür varlık olmasını sağlayan en önemli yeti iradedir. Süreç felsefesi, iradenin insanlığı ontolojik açıdan oldukça önemli krizlere yol açmış olduğuna dikkat çekmektedir. İşte süreç felsefesi irade kavramına dikkat çekmekle birlikte bu meselenin nasıl aşılabileceğine ilişkin değerli noktalara temas etmektedir. Çalışmamızda süreç felsefesinin bu bağlamda irade kavramına verdiği önemi ortaya koymakla birlikte iradenin temellendiği noktaları nasıl belirlemekte olduğunu araştırmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İrade, akıl, sezgi, insan, Tanrı.

THE BASIS OF THE CONCEPT OF 'WILL' IN THE PROCESS PHILOSOPHY

Abstract

In the process philosophy, the concept will is one of the most important concepts. Will is an authority that works with the human mind but also decisive when it appears by itself. Ancient Greek philosophy attaches the most important characteristic of human beings to being a pious existence, accordingly, it is possible for human

* Bu makale, "Süreç Felsefesinde Ahlak" adlı Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2007 Doktora Tezinden üretilmiştir.

1 Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
k.mominov@alparslan.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6649-4144>.

beings to have a value and meaning with the will of man. Process philosophy sees the human being as an entity in a process / process that proceeds toward gaining competence and maturity. The most important power that enables man to be a free being is the will-power. The process philosophy points out that the human intellect has given rise to very important crises from the ontological point of view. Here, while drawing attention to the concept of process philosophy of will, it is invaluable to address how this problem can be overcome. In this study, it is aimed to reveal how the process philosophy approaches to the notion of will in this context, and how to determine the points on which it is based.

Keywords: Will, reason, intuition, human, God

Giriş

İnsan yaşamında etkili olan iradenin ve tutkuların yerini belirlemek oldukça zor ve karmaşık bir iştir. Antikçağ düşünürleri irade ile hürriyet ve bazı eylemlerde açığa çıkan iradeyi bir birinden ayırmışlardır (Gökalp, 2002: 37). Bu bakış açısı daha çok Aristotelesçi ve Stoacı okullarda karşımıza çıkmaktadır. Aristoteles (M. Ö. 384-322) karar vermede duygu ve tutkuların yatıştırılmasından ziyade akıl ile dengelenmesi gerektiğini söylerken Stoacılar duygu ve tutkuların tamamen bastırılarak yok edilmesini ve aklın tek hâkim güç olduğunu söylemişlerdir. Platon'un ruhun üç bölümünü ahlak psikolojisine dönüştüren Aristoteles bu ayrımı ruhun lojik ve alojik kısımları şeklinde formüle ederek duyguların akli karar vermede önemli temeller olduğunu belirtir (Gökalp, 2001: 26). Ortaçağ Hıristiyan düşüncesinde ise iradenin ele alınış biçimi farklı bir boyutta karşımıza çıkar. En Önemli düşünürlerinden Augustinus (354-430), Tanrı'nın önceden takdir etmiş olduğu ilahî irade içerisinde özgür iradesinin örgülerini ördüğünü ifade eder. Augustinus kötülüğün bu anlamda iradenin kötüye kullanılması olarak karşımıza çıkmakta olduğunu belirtir. Gökalp'ın ifade ettiği gibi Ortaçağın bir diğer ünlü düşünürü Thomas Aquinas iradeyi zihin gibi immateryal bir güç olarak görmekte ve onun daha geniş bir yeteneğe sahip olduğunu bildirmiştir. Zihnin eylemi ruhun içine doğru bir eylem iken, iradenin eylemi ise dışa yönelik bir eylemdir. Zihin daha pasif, irade ise daha aktiftir (Gökalp,2001: 26-29). Çalışmamız süreç felsefesinin bu bakımından 'irade' kavramına verdiği önemini belirlemekle birlikte 'zihin' ve 'irade' kavramları arasındaki ayrımların temel sebeplerini nereye ve nasıl bir faktöre indirgemekte olduklarını araştırmayı hedeflemektedir. Çünkü daha sonraki satırlarda belirteceğimiz üzere 'sezgi', 'bir şeye verilen en yüksek değer' ve 'var olmanın değeri veya önemi' gibi kavramlar iradenin meydana gelmesini sağlayan psikolojik faktörlerdir. İrade kavramının ahlak alanındaki konumu teşvik edici bir unsur, psikolojik bir faktördür. Fakat bu durum Tanrı'nın iradesi söz konusu olduğunda niteliği bakımından farklılık gösterir. Sonraki alt bölümde Tanrı'nın iradesini ele

alırken, onun ahlak alanına psikolojik bir faktör değil tanımlayıcı bir ilke olarak yansımakta olduğu konusu üzerinden Tanrı'nın iradesi ile ahlak arasındaki ilişkiyi süreç felsefesinin perspektifinden incelemeye çalışacağız.

1. İrade

Süreç felsefesinde 'irade' kavramı; ideal ahlak ilkelerini ortaya koyma bakımından tanımlayıcı niteliğe sahip olan, iyi veya kötü olan fiilleri yapmada karar verici unsur olarak da psikolojik bir faktör konumuna sahiptir.

Süreç felsefesinde "irade" meselesi aynı ahlak felsefesindeki gibi ele alınmaktadır. İrade, geleneksel teizmin açıklamalarından farklı olarak, Kant'tın yaklaşımı gibi işlenmektedir. Şöyle ki insan, bir şeye iyi ya da kötü derken aslında o şey hakkında verdiği nihai karara, yani irade etme eyleminde düşündüğü nihai karar ya da sonuca bakarak bunu dile getirmektedir. Whitehead, bunu, eşyanın tabiatı hakkında düşünerek bir karara varmak ya da "bir parça şeker" in (Whitehead, 1938: 165) anlamını açıklamak gibi düşünmektedir. Çünkü ona göre bir kararın altında, şuur, irade vardır; o iradenin, şuurun ortaya çıkabilmesi, sürecin süzgecinden geçerek kendisini ortaya koymasıyla mümkün olmaktadır. Bergson, Whitehead, Hartshorne gibi diğer süreç düşünürlerinin de fikirleri dikkatle incelendiğinde, ahlakın psikolojik temelleri bakımından söz konusu olan "irade"nin meydana gelmesine, sezgi, var olmanın verdiği önem, en yüksek değer ve Tanrı'nın iradesi gibi kavramlar üzerine inşa edilen anlamlarla iç içe ve ilişkili bir biçimde işlendiği görülür. Öyle denebilir ki süreç düşüncesinde "bir şey hakkında karara varmak, bir şeyin iyi ya da kötü olduğu kanısında seçimde bulunmak, o şey hakkında bir değer yargısında bulunmak, o şey hakkında irade etmek, yani karar vermek anlamına gelir." (Mominov, 2007: 25) Başka bir ifade ile irade etmek karar vermekle hatta bir şeyi yapmakla da aynı şeydir. Çünkü süreç düşünürlerine göre bir fiilin meydana gelebilmesi o şey hakkında verilmiş iradeye bağlıdır. Bu anlamda süreç düşüncesinde Tanrı'nın iradesi de yaratmasıyla aynı şeydir. Peki, irade ile sezgi arasında nasıl bir bağ vardır? Süreç felsefesinde iradenin meydana gelmesinde sezgi, aklın veya zihnin basamakları olarak görülebilir. Bir şey hakkında düşünmek veya bir şey hakkında karar verebilmek için o şey hakkında olumlu veya olumsuz türden sezgiye sahip olmak gerekir. Öyle anlaşılıyor ki süreç anlayışında sezgi insanın gerilerde edindiği tecrübelerinden gelmektedir. Buna bilinçli sezgi diyebiliriz.

2. Sezgi

Sezgi, süreç felsefesinde sıkça karşılaştığımız şuurun ve onun ardından bir şey hakkında karar vermedeki iradenin meydana gelmesinde en etkin unsurdur diyebiliriz. Bergson'un felsefesinde irade sürecin devamlılığında ortaya çıkan en yüksek

“sezgi” olarak ortaya konulmaktadır. Yani Bergson’un düşüncesinde sezgi iradeyle aynı şeydir. Andrew. C. Bjelland, Bergson’un metafiziğinin psikolojik temellere dayanmadığını, aksine onun metafiziğinin, psikolojik tecrübe söz konusu olduğunda bireyin düalist durumunun, bir bilincinin değerler dizisi gibi olduğu ve hareketliliğin karakterine tanıklık ettiğini belirtir (Bjelland, 1974: 83-106). Böylece onun, metafiziğin gerekçelerini psikolojik temellerle temellendirmeye çalıştığını ileri sürer.

Ancak Bergson “Ahlak ile Dinin iki Kaynağı” adlı eserinde, *hareketlilik, zihin akışı, düşüncelerin devamlılığı*, gibi kavramlar üzerinde durmaktadır. Ona göre hareketlilik bir bütündür ve bu bütünlük ise bir süreci oluşturur. İnsan bu süreçle beraber, sürecin bütünlüğü içerisinde hareket eder. Bir başka ifadeyle o, süreçte kendisini ortaya koyar ve bir bütün olduğu ifade edilen hareketlilikle bütünleşme çabası içerisinde olur. Zihin akışı ise insana daima yaratan prensiple temas etmesini sağlamakta, ona bu temasın ruhunu keşfetmede öncüllük etmektedir. Zihin insana bu yaratıcı hamlenin gücünü vermektedir (Bergson,1986: 69-100). Öyle anlaşılıyor ki Bergson’un söz ettiği yaratıcı prensiple temasta, insan ruhu iki noktada buluşmaktadır. Yani insan bu sezgi sayesinde hayatı süresince edindiği tecrübelerinden hareketle bir şeyin iyi ya da kötü olduğu yargısına varırken o şey hakkında Tanrı’nın iradesi veya buyruklarıyla uyduğunun da farkına varmaktadır. Bu buluşma Bergson felsefesinde en yüksek sezgi olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla en yüksek sezgide, ruhun istekleri ile yaratıcının iradesi buluşmaktadır. Bu ise insanın hayatında bu büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla Bergson’un düşüncelerinde epistemolojik temellerin yanında, özel psikolojik temellerinde de var olduğu söylenebilir. Bundan dolayı irade, ahlak alanında insanın yapıp ettikleriyle ilişkili olarak ortaya çıkması haliyle psikolojik faktör olarak temellendirilebilir.

3. İrade ve Değer İlişkisi

Süreç felsefesinde yer alan düşünürlerin yazılarında “var olmanın önemi, değeri”, “en yüksek iyi” ve “kötülük” kavramları, davranış söz konusu olduğunda psikolojik temellere sahiptir. Whitehead “Ahlakilik en yüksek önemin süreçteki kontrolünde oluşmaktadır” derken yeni bir rasyonel teori geliştirmemekte sadece önemin anlamını özel olarak belirlemeye çalışmaktadır (Whitehead, 1938: 107). Whitehead ve Hartshorn’un eserlerinde “önem” kavramının merkezi bir konuma sahip olduğunu görmek mümkündür. Özellikle Whitehead’in eserlerinde, “önem” kavramı, düşüncelerin ve fiillerin bağlandığı düğüm noktası, ahlaki bir değeri yüklenen kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Whitehead bunu “Önem sonlu ile sonsuzun birleşmesinde meydana gelmekte, benim önemim, benim şimdideki duygusal kıymetimdir” (Whitehead, 1938: 108) şeklinde ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle Whitehead’in düşüncesinde var olmanın önemi, değeri kavram olarak irademin değerini ortaya koymaktadır.

Whitehead ve Hartshorn'e göre iradenin meydana gelmesinde *içsel değerlerin* rolü vardır. Griffin'in ifade ettiği gibi onların felsefesini incelediğimizde içsel değerlerle estetik değerler arasında açık bir ayrım yapıldığını görebiliriz (Griffin, 1992: 202). Hartshorne'a göre, içsel değerler temelde bir şuur hali olup, insanın kendi zihninde şeylere değer vermektir. Ahlaki duygu da bir ahlaki değer içerir. Whitehead'in iddialarında ise bu, insanın bir tür *kendi içinde veya kendi hatırı için verilen değer*, bir tür *içsel irade, tecrübesel davranış, bir şeye değer* vermedir. Bu her iki filozofumuza göre "yaşanmış bir tecrübe" (Menta, 2004: 27) olarak nitelendirilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu içsel değerler, hem ahlaki içsel değerler olarak, hem de kendi ilgi, istek, iradelerinin önemini gösteren değerler olarak, varlığın duygusallığını ve şuuruluğunu ortaya koyar. Dolayısıyla onlar bir tür ahlaki değer olması bakımından insan iradesinin meydana gelmesinde içsel değer olarak en yüksek önemi ortaya koymaktadır.

Whitehead'in ahlak teorisinde his ve duyguların birçok temel terimin ortaya çıkmasında ve tanımlanmasında etkisi büyüktür. "Perspektif duygunun neticesidir, önem, duygunun bir görünümüdür, önem kendisini duygunun halden hale geçmesi gibi ortaya koyuyor!" (Whitehead, 1967a: 178). Bu ifadeler, bütün fikirlerin duygularla her zaman örülü olduğunu gösterir. Dolayısıyla Whitehead'in ahlak felsefesi ahlakta, *ilgi teorileri* (Davis, 1973: 75-90) arasında konumlandırılabilir. Önem düşüncesi aynı zamanda önemin cinsi ve türüyle de alakalı olup, bizi gerçeğin kendisine ulaşmada daimi olana götüren bir davranışı gerekli kılan unsurdur da. Önem ve zihinsel özgürlük Whitehead'in felsefesinde uç sınırlardadır. Ona göre ahlakilik tüm bunların, yani önem ve zihinsel özgürlüğün sınırlarını bilmekte yatar, diğer bir ifadeyle ahlakilik başkasının sınırlarına tecavüz etmemektir. Önem her zaman gördüğümüz gibi kendisini ortaya çıkarmadır, halden hale geçiştir (Whitehead, 1938: 107).

Whitehead'e göre hislerimizden gelen iradelerimiz, tecrübeye bir anlam katmaktadır. İnsan için "irade, kendisini diğer yaratıklardan, hayvan, bitki, taş ve topraktan ayırt etme niteliğini kazandırmaktadır" (Whitehead, 1938: 109). Çünkü ileride bahsedeceğimiz gibi, insanın benliği söz konusu olduğunda da irade belirleyici bir etkiye sahiptir.

"Ahlak en yüksek hayvanlarda fark edilebilir ama dinde değil, Ahlakilik olayların detaylarını, ince noktalarını vurgular. Dinin, Tanrı'nın kendi zatında evrende tekliğini vurguladığı gibi" (Whitehead, 1938: 108) derken Whitehead, ahlâk ve dinin, insanı doğruya ve en iyi olana yönelten kuvvet olduğunu söylemektedir.

Bu bağlamda ahlakın insanlarda fark edilebilmesi, hem psikolojik, hem de mantıksal açıdan insanın zihinsel ve ruhsal yapısının yatkın olmasından ileri geldiğini ifade edebiliriz. Başka bir ifadeyle bu, tecrübe anlamında, insanın bir ruhsal varlık olması nedeniyle, psikolojik temellerin, söz konusu sorunlarda kaçınılmaz olarak durduğunu gösterir. Süreç felsefesine göre iyilik ve kötülük söz konusu olduğunda

insan, 'bir şeyin iyi veya kötü olup olmadığı' sorusuna cevap vermeden önce, bir şey hakkında irade edebilmesi (psikolojik anlamda) gereklidir. Aynı zamanda o şey hakkında bir tecrübeye sahip olması da (aksiyolojik anlamda) lazımdır. Son olarak o şey hakkında karar verirken, ahlaki değer açısından, Tanrı'nın istekleriyle bu kararların kendisinin isteklerinin veya yapacağı eylemlerin, uyuşup uyuşmadığını ayırt edebilecek bilince sahip olmasını gerekli kılar. Öyle anlaşılıyor ki insanın iradesi ahlaki bir değer olarak ele alındığında ahlakta psikolojik esaslara dayandırılabilir. Fakat Tanrı'nın iradesini, ahlaki değer olarak neden-sonuç ilişkisi şeklinde ele alırsak, o zaman Tanrı'nın iradesi, ahlaki değer veya ahlak kanunun nedeni olarak; ya da ahlaklı olma veya ahlaklı yaşamının bir nedeni şeklinde anlaşılabilir. Bu durumda Tanrı'nın iradesi psikolojik bir unsur olmaktan ziyade ahlakta tanımlayıcı unsur olur ve teolojik ahlakın temelini oluşturur.

Tanrı'nın iradesinden hareketle ahlaki temellendirmeye gitmek ahlak felsefesinde bazı problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Aydın, 1991: 125-175). Kısaca süreç felsefesi bu problemlerin üstesinden gelebilmek için kendisinin yeni kozmolojik anlayışıyla cevap vermeye çalışmaktadır. Bu anlayışın temelinde teolojik ahlakın doğruları ile ahlak felsefesinin doğruları arasında bir farkın olmayışının yattığını görmemiz mümkün. Yani teolojik ahlakın kuralları ile ahlak felsefesinin kuralları arasındaki benzerlik kaçınılmazdır. Çünkü insanlar bir toplum içinde doğar ve yaşadığı çevrenin kültürel, dinî ve geleneksel değerleri ile büyür. Dolayısıyla insanların uyması beklenen ahlaki kurallar, bir toplumun dini ve geleneksel değerleri çerçevesinde ortaya çıkar. Bu konuyu kötülük, iyilik, Tanrı ahlak ilişkisi vb. problemler üzerinden tartışmak ve genişletmek mümkündür. Fakat konumuzun sınırlarını dışarıya açmadan esas sorunu incelemeye devam edersek, Tanrı'nın iradesi ahlakta nasıl ilişkilendirilir? Tanrı'nın iradesi ahlaki bir değer olarak psikolojik temellere oturtulabilir mi? sorusu ortaya çıkar.

4. Tanrı'nın İradesi

Tanrı'nın iradesi deyince, akla Tanrı'nın yaratıcılığı gelir. Diğer taraftan yaratıklardan söz edilince Tanrı'nın iradesi her şeyi belirler. Süreç felsefesinde bu konular, Tanrı'nın iradesi, insanın davranışı, yine insanın iradesi ile bağlantılıdır. Meseleyi konu itibarıyla ahlakın psikolojik temelleri bağlamında 'irade'nin işleyişiyle ilişkili olarak ele alacağız.

Whitehead'e göre Tanrı, diğer fertlerden gelen acı ve kötülükleri hisseder (Albayrak, 2001: 201). Ona göre kötülük nihai olarak iyiliğin aracıdır. Tanrı, kötülüğün kaba gerçekliğini inkâr etmez, fakat onu nihai iyilik için ister. Whitehead'e göre Tanrı, dünyadan kötülüğün kalkmasını ikna edici bir tarzda arzu eder (Whitehead, 1967a: 165-169). Bu yüzden Whitehead, Tanrı'nın *büyük dost* olduğunu söyler

(Whitehead, 1967b: 520-532). Whitehead, geleneksel teizmde yer alan Tanrı'nın her şeyi belirlediği ve günahkârları ebediyen cehenneme, birkaç kişiyi cennete göndereceği düşüncesini de kabul etmez. Geleneksel anlayışta olanlar bu meseleyi bu şekilde ele almışlardır. Ona göre enerji miktarında artmanın olmaması termodinamiğin kuralıdır. Bu olsa olsa bir evreden, yeni başka faal olan bir evrene geçiş olabilir. Organizma felsefesi yaratıcılığı mümkün olandan faal olana geçiş süreci olarak görür. Eğer değişim ve gelişme sona ererse, hüsrana kaçınılmaz olur, o zaman umut da kaybolur. Oysa Tanrı, tüm umutların kaynağıdır.

Kısaca Whitehead'in ve diğer süreç filozoflarının yorumu geleneksel yorumun dışında kalmaktadır, süreç düşüncesine göre din sosyal tezahürleri olan içsel bir yapıdır. Bu din rasyonel formunda gerçek işlevini yerine getirir. Dolayısıyla Whitehead ve Hartshorne'un Tanrı'sı çift kutupludur. Tanrı bir yönüyle dünyaya içkin, diğer yönüyle dünyaya aşkındır. Bu iki kutup, kavramsal ve fizikidir. Kavramsal olan yön, Tanrı'nın yaratıcı ilke, düzenin yaratıcısı olduğunu gösterir. Oluşan veya fiziki yönü, süreç içindeki ilişkiler âlemdir. Böyle bir Tanrı tüm faal varlıklar tarafından doğrudan tecrübe edilir (Aydın, 2000a: 59-69). Bu noktada İslam âleminde süreç anlayışını benimseyip, düşünceleri bakımından çoğu yerde Batılı (Hıristiyan) süreç filozoflarına göre farklılık gösteren, İkbal'e göre Tanrı kendi iradesiyle âlemi kuşatmıştır, dolayısıyla Tanrı daima sürekliliğin, âlem ise yeniliğin alanıdır. Yeniden yaratma ile ortaya çıkan âlem, hareketin, oluşun ve değişimin alanıdır. Şu halde hareket ve yenilik âlemin ruhudur. Allah'ta asıl olan tekliktir, âlemde asıl olan kesrettir (Aydın, 2000b: 155-176). Dolayısıyla işbu hususları ele aldığımızda şu sonuçlara varabiliriz: Batılı süreç anlayışına sahip Whitehead, Hartshorne, Bergson ve diğerleri, Tanrı ve onun iradesi konusunda Hıristiyanlıkta bulunan "Teslis/ Üçlü" anlayışı yanında daha farklı bir kozmoloji yapmışlardır. Oysa İslam âleminde, özellikle İkbal, bu konuda İslam inanç çerçevesi dâhilinde düşüncelerini dile getirmiştir (İkbal, 1995: 35). Bu açıdan bakıldığında İkbal ve diğer filozoflarımıza göre, Tanrı'nın iradesi ile bilgisi aynı şeydir. Tanrı'nın yaratması söz konusu olduğunda da aynı perspektifte olduğunu görebiliriz (Aydın, 2000a: 97). Tanrı, âlemi kendi iradesiyle yoktan var etmiştir, İkbal'in ifadesiyle âlem "Sünnetullah"tır (Aydın, 2000a: 67). Oysa Whitehead, Hartshorne ve diğer batılı süreç filozoflarına göre, Tanrı'nın iradesi cüzi değil, küllidir; Tanrı, tek tek varlıkları dikkate almaz, aynı zamanda âlemi da yoktan var etmemiştir. O, düzenleyici bir varlık statüsündedir (Ford, 2003: 290-291). Süreç filozofları, bu anlayışıyla insan tecrübesindeki dini problemlere mütevazı bir çözüm yöntemi sunmaktadır. Öyle ki süreç felsefesinin geliştirdiği bu yöntemle yüz yılın kozmolojisi yeniden şekillendirilmiştir. Sonuç olarak denebilir ki irade kavramı ahlakta insanın davranışlarını belirleyen unsur olarak psikolojik zemine yerleştirilebilir. Fakat öyle anlaşılıyor ki Tanrı'nın iradesi, onun yaratmasıyla aynı şey olduğu için ahlakta, ahlaki idealleri, ilkeleri sunmaktadır. O bakımdan Tanrı'nın iradesi ahlaki değerler

ilişkisinde psikolojik bir unsur değil, ahlaki değerlerin var olma sebebidir. Dinin ahlaki öğüt olarak nitelendirilmesi de bundan ötürü olsa gerek.

İnsanın davranışında gözlemlediğimiz iradenin ahlaki bir nitelendirmeyi gerekli kıldığını ifade edebiliriz. İnsan irade eden varlık olarak tecrübelerinde bir problem veya davranışa yanıt ararken bir şekilde Tanrı'nın istekleriyle kendi isteklerinin uyuşup uyuşmadığının, iç değerlendirmesini yapan varlıktır. Günümüzde bu problem konumuz dâhilinde, özgüven insanın kendisini içsel kontrole tabi tutması şeklinde tekrar ele alınmaya başlamıştır. Bu ilişki bağlamında düşünecek olursak, insanın bir benlik sahibi olarak kendisini ortaya koyabilmesi, varlığı kavramak açısından, önemlidir.

İnsan benliğinin en önemli özelliği onun sonlu olmakla beraber bağımsız bir merkeze sahip olmasıdır. Benler arasında çok sıkı bir münasebet örgüsü vardır. Ne var ki, hiçbir ben, bir başka ben'in tecrübesini yaşayamaz. Benlerarası ilişkilerin kurulabilmesi, ilişkiden söz edilebilmesi için ferdiyet ve bağımsızlık fikrinin kabul edilmesi şarttır. Bu, benlerin birbirine kapalı oldukları anlamına gelmez. Leibniz'in kapalı monadlar sistemi, İktbal'in felsefesine yabancısıdır. "Ben-im" diyebilmek, bir yandan "ben" ile "ben-olmayan" arasındaki ayırımı, bir yandan da her ikisi arasında kurulan ilişkiye bağlıdır (Aydın, 1987: 84). Süreç felsefesinin "irade" kavramına verdiği değer belki de en önemli dönüşüm noktası burası olsa gerekir. Çünkü insan irade etmekle birlikte kendi benliğini başka benlerin nezdinde açığa çıkartmaktadır. Varoluşçu felsefenin perspektifine göre ifade edecek olursak, insanın irade eden varlık olması dünyada varlık olduğunun bir belirtisidir.

Sonuç

Netice itibariyle süreç felsefesinde 'irade' kavramının temellendirilişine baktığımızda irade, her ne kadar geleneksel teizmin açıklamalarından farklı olarak, Kant'ta olduğu gibi ele alınmakta ise de, Hıristiyan teolojisinde olduğu gibi insan eylemlerinde iki önemli güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer en önemli husus da, Ahlak alanı söz konusu olduğunda irade kavramının yansımaları tanımlayıcı bir ilke olmaktan ziyade teşvik edici bir unsurdur. Tanrı'nın iradesi ile ahlak arasındaki ilişkiyi süreç felsefesi bu perspektif çerçevesinde ele almaktadır. Şöyle ki, süreç düşüncesinde insanın iradesi psikolojik temellerde, bu irade tıpkı insanın benliğinde, kişiliğinde süreç içerisinde mükemmel doğru ilerleyen entelektüelliği gibi dışa kendisini daha güvenle, cesaretle yansıtabilen bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı'nın iradesi ile insanın iradesinin bu durumda ilişkisi ise süreç düşüncesine göre karşılıklı bir ilişkidir. Yeri geldiğinde Tanrı acılarımı paylaşan bir dost gibi irademe güç vermekte, yeri geldiğinde ben kendi irade gücümle Tanrı'nın o yüce iradesine sığınmaktayım.

İkbal'in ifade ettiği gibi insan, benlik şuuruna sahip bir varlıktır. Bağımsız benler olarak her birimiz, düşünen, inanan, acı çeken, ümit ve gayeleri olan, alternatifleri değerlendiren birer varlığımız. Başka bir deyişle, biz bir takım zihin veya ruh halleri içinde bulunan ve bu ruh hallerimizin etkisinde irade eden varlıklarız. İnsanın irade sahibi olarak "Ben tecrübesi", halden hale geçen devamlı değişen, sürekli bir oluşum içinde akıp giden özelliğe sahiptir. İşte ben veya benlik, zihin halleri (mental states) diye adlandırdığımız olayların bir birliği olarak kendisini ortaya koyar. Zihin halleri veya şuur içerikleri, birbirinden ayrı ve kopmuş vaziyette bulunmazlar. Onlardan biri ötekine nüfuz eder, biri ötekini açıklar. Hal böyle olunca insanın iradesi de şuur içeriklerine bağlı olarak değişebilir, güçlü bir iradenin oluşmasında ise bu zihin hallerinin veya şuur halleri dediğimiz insan bilincinin güçlü olmasına bağlıdır. Zihin bütünlüğü, fiziki bütünlükten oldukça farklıdır. Sözcüğü, ben, "inançlarımdan biri ötekinin sağında veya solundadır" diyemem. Bedenimiz mekâna bağlıdır, fakat zihin halleri böyle bir bağımlılıktan uzaktır. İşte benliğin göze çarpan ilk özelliği, söz konusu birlik ve bütünlüktür. Güçlü iradeye sahip benlik ancak ve ancak birlik ve bütünlükten doğar.

KAYNAKLAR

- ANDREW, Bjelland. C. (1974), "Bergson's Dualism in 'Time and Free Will'", *Process Studies*, V. 4, N. 2, Summer. 83-1206.
- ALBAYRAK, Mevlüt (2001), *İbn Sina ve Whitehead Açısından Tanrı-Âlem İlişkisi ve Kötülük Problemi*, Isparta, Fakülte Yayınevi.
- AYDIN, Mehmet. S. (1991), *Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı.
- AYDIN, Mehmet. S. (2000a), *Alemden Allah'a*, İstanbul, Ufuk Kitapları.
- AYDIN, Mehmet. S. (2000b), *İslam Felsefesi Yazıları*, İstanbul, Ufuk Kitapları.
- AYDIN, Mehmet S. (1987), "İkbal'in Felsefesinde İnsan," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIX, S.1, 1987. 83-106
- BERGSON, Henry. (1986), *Ahlak ile Dinin iki Kaynağı*, Çev. Mehmet Karasan, İstanbul, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi.
- DAVIS, Richard. S. (1973), "Whitehead's Moral Philosophy", *Process Studies*, V. 3, N. 2. Summer. pp. 75-90.
- GRIFFIN, David, R. (1992), *At All Funders of Constructive Postmodern Philosophy: Perice, James; Bergson, Whitehead and Hartshorne*, New York, Albany: State University Press.
- GÖKALP, Nurten. (2001), "Thomas Aquinas ve İrade Kavramı", *Felsefe Dünyası* 34. Sayı, ss. 26-29.
- GÖKALP, Nurten. (2002), "İradede Duygunun Etkisine Genel Bir Bakış", *Felsefe Dünyası*. Sayı 2, ss. 37-44.
- MENTA, Timothy. (2004), "Claire Palmer's Environmental Ethics and Process Thinking: A Hartshornean Response", *Process Studies*, V. 33, N. 1, Spring -Summer. s. 27.

- MOMİNOV, Kasım (2007), *Süreç Felsefesinde Ahlak*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi. İzmir.
- İKBAL, Muhammed. (1995), *İslâm Felsefesine Bir Katkı*, Çev, Cevdet Nazlı, İstanbul, İnsan Yayınları.
- LEWIS, Ford. S. (2003), "On the Origin of Process Theizm", *Process Studies*, V.32, N. 2, Fall-Winter. pp. 290-291.
- WHITEHEAD, Alfred. N. (1967a), *Adventure of Ideas*, The Free Press, New York, 1967.
- WHITEHEAD, Alfred. N. (1938), *Modes of Thought*, New York: Macmillan, The Free Press, New York, 1938.
- WHITEHEAD, Alfred. N. (1967 b), *Process and Reality*, Edited by David Ray Griffin, New York, The Free Press.